

PRILOG PITANJU HISTORIJSKE GEOGRAFIJE

Josip Lučić

Historijska geografija (Anthropogeographie, Historische Geographie, Géographie humaine retrospective, Géographie historique, Historical Geography, Istoričeskaja geografija) postoji u svojim primarnim elementima od pojave historije i geografije. Smatra se ipak da je Nijemac F. Ratzel (1844—1904) ako ne začetnik, a ono zacijelo jedan od roditelja modernog shvaćanja historijske geografije. Svoje poglede na tu znanstvenu disciplinu iznio je g. 1882. u djelu »Anthropogeographie«. U drugom izdanju te knjige dotjerao je svoje stajalište i zaokružio ga.¹

Po njegovu shvaćanju, sve što živi i postoji na Zemlji dio je biogeografije. Njoj pripada i antropogeografija. Priroda duboko utječe na povijest čovjeka jer je on vezan uz tlo na kojem živi. Priroda različito djeluje na ljudski rod: 1) utječe na njegov duh i tijelo izazivajući u njima psihološke i fiziološke promjene; 2) upravlja ekspanzijom etničkih masa dajući im smjer, prostor, geografski položaj i granice; 3) zadire u unutrašnju bit svakog naroda bilo da preko geografskih uvjeta izoliranosti (planine, otoci) potpomaže očuvanju njegovih određenih značajki, bilo opet da preko drugih uvjeta (ravnice) olakšava njihovo gubljenje omogućavajući mu miješanje s drugim narodima; 4) pridonosi formiranju određene društvene konstitucije svakog naroda ovisne o prirodnim uvjetima života, prirodnim bogatstvima i fizičke sredine. — Iz uske povezanosti svakog naroda sa svojim tlom, teritorijem proizlazi da je teritorij nuždan za postojanje države. Budući da država ne može postojati bez prostora i granice, dolazi se do »političke geografije«. Ona raspravlja o odnosu države i društva prema teritoriju. Narod propada kad podnosi teritorijalne gubitke.

Zadaća je antropogeografije da kartografski prikaže nazočnost čovjeka u ekumeni, njezino osvajanje, gustoću stanovništva; prati razvitak gradova (pogeografija), putova; označi vrste rasa, jezične i političke granice; istraži kako je čovjek oblikovao prostor koji nastava i koliko njegovo djelovanje ovisi o

¹ F. Ratzel, *Anthropogeographie. Erster Teil. Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*. Stuttgart, 1899, 604. — Prevedeno je na talijanski kao »*Geografia dell'uomo*» (Antropogeografia). *Principi d'applicazione della scienza geografica alla storia*. Milano-Torino-Roma, 1914, 596. — O Ratzelu usp. O. Marinelli, *Federico Ratzel e la sua opera geografica*, *Rivista geografica italiana* XII, fasc. I, II—III, 1905, 8—18, 102—126 i tamo navedena literatura o biografijama i nekrolozima. — Nije svrha ovog priloga da dá iscrpan prikaz problema i bibliografije o historijskoj geografiji nego upozoriti na neka možda zanimljiva pitanja.

prostoru i fizičkim uvjetima tla koje obitava; utvrdi neposredne utjecaje prirode na tijelo i duh pojedinaca i čitavog naroda u tom smislu da se vidi kako se fizička sredina (klima, konfiguracija tla, biljni i životinjski svijet) odražava u religiji, znanosti, poeziji, životnoj aktivnosti ili inerciji pojedinih naroda. Antropogeografija proučava dakle čovjeka, narod u odnosu na tlo i prirodne uvjete s kojima on čini jedno jedinstvo. Zato je potrebno sve zakone jednog naroda izraziti u geografskoj formi.²

Nema sumnje da je Ratzelova zasluga što je uzdigao antropogeografiju kao posebnu granu znanosti. On je izmislio to ime. Upozorio je na utjecaje reljefa, vode, strukture tla, prirodne okoline na ljudsko djelovanje (premda su to radili znanstvenici i prije njega, npr. Bodin, Taine i drugi). Ali, budući da je geografskim faktorima pridao ne samo presudan, nego isključiv utjecaj na čovječje djelovanje i njima podredio svu ljudsku materijalnu, duhovnu, društveno-političku i svaku drugu djelatnost, upao je u krajnji geografski determinizam. U njemu nedostaje aktivan, samostalan i kreativan ljudski faktor. Osvajanje prostora značilo je po njemu jačanje države. Veličina naroda mjeri se površinom teritorija koji zaposjeda. To je dalo hranu geopolitici, osvajanjima. Ratzel je, istina, vidio da se njegovo izlaganje može pogrešno shvatiti i odvesti državnike u imperijalističke ratove, kolonijalizam, gospodarenje trgovačkim i drugim putovima, zaposjedanje izvora sirovina, tržišta i sl. Zato se ogradio izjavivši da je svrha antropogeografije čisto znanstvena, da se njezina načela ne smiju primjenjivati na političku, trgovačku i slične geografije.³ To upozorenje nije nalazilo dovoljno odjeka. Geopolitika se žalosno diskreditirala i zloupotrijebila u prvoj polovici XX stoljeća.

Nakon Ratzela neki autori u njemačkoj literaturi odvajaju naziv antropogeografije od historijske geografije. Tako već Götz (1904) raspravlja o historijskoj geografiji, a ne posebno o antropogeografiji. Smatra da treba proučavati uzajamne odnose čovjeka i prostora, zatim promjene koje su nastale u prošlosti na Zemljinoj površini uzrokovane djelovanjem čovjeka i prirode.⁴

U suvremenoj njemačkoj stručnoj literaturi historijskoj se geografiji određuje zadaća da obuhvati postanak regije kao kompleksne geografske prostorne tvorevine nastale u povijesno doba; da istraži djelovanje čovjeka na tlu i promjene koje je izvršio u slici regije. Kao izvori za rekonstrukciju negdašnje regije istraživaču treba da posluže povijesni izvori, stare karte, putopisi, itinerari, onomastika i toponomastika, ostaci materijalne kulture, ostaci biljnog i životinjskog svijeta i sl.⁵

Sadržaj historijske geografije obuhvaća: toponomastiku, historijsku prirodnu geografiju: oblik tla, vode, obale, rijeke, klimu, vegetaciju, faunu; histo-

² Ratzel, n. dj. 1—100 i passim.

³ »...welches die Grenzen des anthropogeographisch zu Erforschenden seien? Die Antwort liegt in der Erwägung, dass die Anthropogeographie nur das rein wissenschaftliche Ziel in Auge hat und den Anwendungen in Politischer Geographie, Handelsgeographie u. dergl. die Darstellung der für dieses Ziel unwesentlichen Erscheinungen überlassen muss.« — n. dj. 98.

⁴ W. Götz, *Historische Geographie. Beispiele und Grundlinien.* Leipzig und Wien, 1904, 1—4.

⁵ G. Westermann, *Lexikon der Geographie II,* Braunschweig, 1969, 417—419.

rijsku kulturnu geografiju: stanovništvo i društvo, gospodarstvo s trgovinom i prometom, državu, povijesni razvoj regije i poznavanje zemlje.⁶

Francuzi imaju svoj kut gledanja na historijsku geografiju. Pored naziva »la géographie historique« upotrebljavaju i izraz »la géographie humaine« u smislu antropogeografije, a u značenju društveno-gospodarsko-kulturne geografije, nasuprot fizičkoj geografiji. Prema starijem shvaćanju francuskih povjesničara i geografa (kod njih se i danas zajedno studira povijest i zemljopis) njezina je zadaća bila da označuje stare granice (političke, crkvene, feudalne, administrativne). Zapravo historijska se geografija poistovjećivala s izradom povijesnih karata (atlasa) starog i srednjeg vijeka. Danas upozoravaju da je takvo shvaćanje neodrživo jer se ne uzima u obzir konfiguracija tla, klima, vegetacija i uopće prirodni uvjeti koji utječu na život čovjeka. Suvremena definicija historijske geografije jest da je ona antropogeografija prošlosti (géographie humaine retrospective) koja objašnjava svu različitost oblika u kojima se javlja otisak ljudskog rada na površini tla.⁷ Priznaju da priroda utječe na čovjeka, njegovu povijest. Npr. otočni položaj Engleske potpomaže shvaćanju njezine povijesti. Oštre zime i katastrofalne poplave izazivale su krize prehrane u srednjem i novom vijeku sa svim posljedicama, itd. Upozoravaju, međutim, da je čovjek taj koji se bori protiv nedaća prirode, ambijenta. Čovjek je pobijedio hladnoću kanadskih i sibirskih prostora, probio je u srednjem vijeku masive Alpi, u novom vijeku Sueski kanal zbog trgovine i sl. Zato odbijaju Ratzelov geografski determinizam kao promašaj. Francuska historijsko-geografska škola ima nekoliko izuzetno jakih predstavnika koji tlu, prostoru daju humanu, ljudsku kreativnu dimenziju, vide mukotrpnu stoljetnu borbu ljudskog roda da se priroda nadvlada. U tom pogledu glavni su predstavnici Vidal de la Blache,⁸ L. Febvre⁹ i F. Braudel.¹⁰

Prema francuskoj školi program istraživanja historijske geografije obuhvaća: etape napućivanja i kolonizacije zemlje, pojave ljudskih zajednica, formiranje tipova naselja u vezi s kakvoćom tla, klimatskim, hidrološkim, vegetativnim i drugim uvjetima. Pokreti naroda, velike migracije, seobe, demografske fluktuacije protkane statističkim podacima. Promjena tipova gospodarstava od zatvorenog tipa do trgovačkog i industrijskog. Razvoj tehnike, osobito usavršavanje obrade zemlje, poljoprivrednog oruđa od pluga do traktora. Crkveni redovi i političke vlasti od srednjeg vijeka do danas. Posljedice ratova, prirodnih katastrofa i epidemija. Pomoć u tom širokom planu istraživanja pružit će povijesni dokumenti, zatim arheologija, toponimija, promatra-

⁶ H. J ä g e r, *Historische Geographie*, Braunschweig, 1969, 118.

⁷ »expliquer toute la variété des formes sous lesquelles se présente l'empreinte du labeur humain à la surface du sol« — R. D i o n, *La géographie historique, u »La géographie française au milieu du XXe siècle«*, Paris 1957, 183.

⁸ Vidal de la B l a c h e, *Principes de géographie humaine*, Paris, 1922, 327.

⁹ L. F e b v r e, *Terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à histoire. »L'Evolution de l'Humanité«* IV, Paris, 1922, 471. — O L. Febvreu usp. M. G r o s s, Lucien Febvre, živa misao jednog historičara. *Časopis za suvremenu povijest* II, 1973, 103—108.

¹⁰ F. B r a u d e l, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, I—II, Paris, 1966, 589. Osobito je važan prvi dio. Djelo je prevedeno na engleski, talijanski i španjolski.

nje promjene seoskog pejzaža. U urbanoj geografiji istražiti uzroke nastanka, pojave, povećanja gradova. Kako oni postaju trgovački i industrijski centar, glavni grad. Odnos grada i sela, posebno migracije stanovništva. Kopneni i vodeni putovi u povijesti: strateški, vojni, trgovački, hodočasnički, kurirski i sl. Promet i način prijevoza, vrste i razvoj prijevoznih sredstava. Luke. Mostovi. Politički događaji i tehnički napredak u prometu. Razvoj izvora energije i industrije od mlina do stroja. Smještaj industrije i njezine vrste, i dr.¹¹

Što se u Engleskoj razumijeva pod historijskom geografijom obrazložio je H. C. Darby. Kaže da je to znanost koja se primjenjivala na različite sadržaje: povijest geografskih istraživanja i geografske nauke; povijest političkih promjena granica i proučavanje utjecaja geografskih faktora na povijesne događaje. Ali ona mu je zapravo geografski studij prošlosti, rekonstrukcija geografske prošlosti.¹² U svojoj knjizi »Historijska geografija Engleske prije 1800« iznio je što konkretno obuhvaća historijska geografija. Počeo je od najstarijeg razdoblja: poljoprivreda, tj. koje se kulture uzgajaju (»kulturne« pokrajine), razmještaj naselja, trgovina u prehistoriji. Slijedi rimsko razdoblje: veličina rimske Britanije i organizacija obrane, rimski gradovi, sela, ljetnikovci, ratarstvo, industrija (u smislu radinosti), stanovništvo, promet. Anglosaksonsko osvajanje: arheološki ostaci, imena mjesta. Skandinavska, tj. danska i norveška naselja. Gospodarska geografija Engleske od g. 1000. do 1250: neobrađena zemlja i šume, kolonizacija, englesko selo, gradovi i trgovina. XVI stoljeće: razmještaj stanovništva, ratarstvo, uzgoj ovaca, proizvodnja vune i vunenih tkanina, rudarstvo, transport i promet. Srednjovjekovna vanjska trgovina: zapadne luke (London, Southampton, Bristol), kanal La Manche, Bristol-ski kanal, zaljev Cardigan, Irsko more. Srednjovjekovna vanjska trgovina: istočne luke (Hull, Boston, Yarmouth, Sandwich), trgovina vunom i vunenim tkaninama, hanzeatska trgovina, trgovina s Nizozemskom. Lelandova Engleska (John Leland, 1506—1552, proučavatelj starina u doba Henrika VIII, op. moja). Camdenova Engleska (William Camden, 1551—1623, povjesničar u doba Elizabete, op. moja). Engleska u XVII st.: zemljoradnja, industrija, unutrašnji i vanjski promet, stanovništvo. Isušivanje močvara od 1600. do 1800 (u oblasti zaljeva Wash), posljedice isušivanja, vjetrenjače u službi isušivanja. Engleska u XVIII st.: sela, gradovi, industrija, trgovina, promet, stanovništvo. Razvoj Londona od 1660. do 1800.

Prema američkom shvaćanju historijska geografija proučava povijest promjena pejzaža, okolice uzrokovanih djelovanjem čovjeka. To je znanost koja

¹¹ Ch. Higoumet, La Géohistoire. L'Histoire et ses Méthodes. Encyclopedie de la Pleiade, Bruges, 1961, 78—82.

¹² »The term 'Historical Geography' has been applied to a variety of subjects — to the story of geographical exploration and of geographical science, to the history of changing political frontiers, and to the study of the influences of geographical factors upon historical events... strictly speaking merely carries the geographer's studies into the past... the reconstruction of past geographies.« — H. C. Darby, An Historical Geography of England before 1800, Cambridge, 1961, VII. — Prvo izdanje izašlo 1936. Ovo je četvrto.

analizira ili vrednuje prostorno značenje geografskih procesa bilo kojeg razdoblja ili niza razdoblja u povijesti.¹³

Znanstveni cilj historijske geografije jest shvatiti misiju čovjeka, njegovo povijesno prilagođivanje ili neprilagođivanje tlu, njegovu sudbinu sa svim onim što upućuje na njegovu duhovnu i moralnu odgovornost. Konkretno zašto su ljudi uzgajali (ili nisu) neke kulture? Zašto su neki narodi napredovali, a drugi propadali? Gdje su se smjestili i zašto? Odakle su došli i zašto su migrirali? Koje su bile prvotne forme naselja u novonaseljenim krajevima? Kako su se prilagodili starim strukturama? Jesu li ih uništili ili su stare forme izražene i u današnjoj sredini? Kakva je ravnoteža stanovništva i prirodnih bogatstava, kulturne sposobnosti primanja novog i zaostajanja, brzine tehničkih promjena i stanovništva? Potrebno je rekonstruirati putove kojima su koračali, zanimanja kojima su se bavili, mjesta koja su naseljavali. Za američke prilike važno je pratiti napredak od jednostavnijih do složenijih oblika proizvodnje (primitivni lov i ribolov, nomadsko stočarstvo, sječa šume, razmjena dobara u tim uvjetima, poljoprivreda, rudarstvo i industrija, voda, tlo, zračni promet i sl.). Uključiti u proučavanje i prirodne nedaće: potrese, oluje, ciklone, plime, oseke, valove, vulkanske erupcije, odrone zemlje, navale kukaca i druge biološke pošasti, kuge i sl. Kako to djeluje na prekid borbe čovjeka s prirodom, na promjene političkih granica, seobe naroda, stvaranje novih zakona, tehnološke promjene u gradnji kuća, promet, veze među ljudima i sl. Promjene koje su nastale tijekom stoljeća dobro je grafički prikazivati da se na brz način uoče promjene pejzaža. Čitavo proučavanje historijske geografije treba da vodi pouci kako izbjeći ponavljanja pogrešaka iz prošlosti.¹⁴

U SSSR-u se historijska geografija definira kao geografija historijske prošlosti čovječanstva. Zapravo to je geografija prošlih epoha. U starijoj ruskoj historiografiji S. M. Sorodin formulirao je historijsku geografiju kao znanost koja proučava uzajamne odnose prirode i čovjeka u prošlosti. Označio je njezin objekt istraživanja: utvrđivanje rasporeda slavenskih plemena po istočnoj evropskoj ravnici, etnogenezu ruskog naroda, kasniji kolonizacijski pokreti, određivanje granica ruske države kroz stoljeća i njezinih sastavnih dijelova (seoske općine, kneževine, gubernije, kotari), toponomastiku i ubikaciju mjesta koja se spominju u izvorima i onih koja su znamenita u povijesti, smjerovi putova (kolonizacijski, trgovinsko-industrijski, vojni), povijest narodnosti koje nemaju svoje povijesti (Pečenezi, Polovci i sl.), klimatske i druge geografske uvjete u kojima je živio ruski narod.

Suvremena sovjetska znanost stavlja pred historijsku geografiju ovu zadaću: 1) dati fizičko-geografsku sliku odgovarajuće epohe (reljef, vode, tlo, bilje, klimatske značajke, životinjski svijet, rudno bogatstvo i sl.); 2) naselja-

¹³ »Historical geography is an analysis or evaluation of the areal significance of geographic processes of any period or sequent periods of history.« — A. H. Meyer — J. H. Strietelmeier, *Geography in World Society A Conceptual Approach*. Philadelphia and New York, 1963, u poglavlju »Conceptual Geography in Historical Perspective«, 781—782.

¹⁴ n. dj. 783—787. — U sjevernoameričkoj i engleskoj literaturi postoje i drugi radovi o toj temi, ali ih nisam ovdje uzeo u obzir: J. B. Mitchell, *Historical Geography*, London, 1954. — H. Clark, *Historical Geography*, u B. E. James and C. F. Jones, *American Geography*, Toronto, 1959. i drugi.

vanje naroda, njegovo etničko zrenje, smještaj i kretanje; 3) gospodarska geografija proizvodnje i gospodarskih povezivanja; 4) geografija unutrašnjih i vanjskih političkih granica s unošenjem mjesta znamenitih u povijesti. — Naglašava se da je potrebno proučavati te elemente u uzajamnoj uvjetovanosti uzroka i posljedica, dati određenu dinamiku i izbjegavati geografski materijalizam.¹⁵

U konkretnoj primjeni tih načela na epohu srednjeg vijeka to izgleda ovako: Pod temom »Geografija naseljavanja i politička geografija« daje se etnička i politička karta srednjovjekovne Evrope, brojno stanje, razmještaj naselja, srednjovjekovni gradovi Zapadne Evrope i njezina crkvena geografija. »Gospodarska geografija« obuhvaća poljoprivredu ranog i razvijenog feudalizma, sistem zemljoradnje i iskorištavanja zemlje, tipove seoskih naselja, značajke agrarnog uređenja raznih krajeva Zapadne Evrope, geografiju obrtničke proizvodnje, proizvodnju vune, rudarstvo i obradu metala, značajke srednjovjekovne trgovine, sredozemno i sjeverno područje evropske trgovine, demografske promjene, trgovačko-gospodarsku geografiju.¹⁶

II

Kod nas su o tim pitanjima raspravljali pojedini geografi i povjesničari.

J. Cvijić u opširnoj knjizi o Balkanskom poluotoku¹⁷ obradio je i pitanje odnosa geografske sredine i čovjeka. Sukus je njegova pogleda: razna područja na Zemlji zbog svojih morfoloških osobina čine geografsku ili prirodnu cjelinu. Morfološkim osobinama pridružuju se i one koje proizlaze iz geografske širine, klime, vegetacije, plodnosti tla i sl. Ako su se u toj oblasti odigrali značajni povijesni događaji i razvijala kultura, potrebno je istražiti vezu između geografskih crta i povijesnih događaja i upitati se koje geografske osobine čine karakter te oblasti i utječu na život naroda koji tu živi. Priznaje da geografska sredina neprestano djeluje na ljudske skupine, ali da ona jače utječe na primitivnije skupine koje su više vezane uza zemlju i prirodu. Dodaje zatim da ljudske skupine katkad reagiraju na različit način na istu geografsku sredinu. »U sve se meša ljudska uznemirenost i nezadovoljstvo, koji se razvijaju bez veze sa geografskom sredinom, u svima geografskim sredinama.« Premda povijesni događaji, zone civilizacija, seobe naroda i etničkih grupa — kao povijesni i socijalni faktori — utječu na etnografske i antropogeografske pojave na određenom prostoru, ipak su oni više ili manje podređeni i ovise o geografskim osobinama.¹⁸

Prema tome kod Cvijića se svi povijesni događaji, etnografske i antropogeografske pojave javljaju na neki način kao odraz i posljedica geografske sredine. Unatoč tome on se ograđuje od Ratzela i njegove geografske deter-

¹⁵ V. K. Jacunskij, Istoričeskaja geografija, Moskva, 1955, 3—10.

¹⁶ A. V. Muravjev — V. V. Samarkin, Istoričeskaja geografija epohi feudalizma (Zapadnaja Evropa i Rossija v V—XVII v.), Moskva, 1973, 3—144.

¹⁷ J. Cvijić, Balkansko poluostrvo i južnoslavenske zemlje. Osnovi antropogeografije, Beograd, 1966.

¹⁸ n. dj. 1, 89, 101.

miniranosti. »Ovaj posao bio je utoliko teži ukoliko se moja koncepcija antropogeografije razlikovala od koncepcije Racela i Žana Brina, koju su oni izveli u njihovim poznatim radovima. Ja sam uvek mislio da oni isuviše isključuju čoveka iz antropogeografije i ne pridaju širi značaj pitanjima koja su od interesa za geografiju i sociologiju koju antropogeografija ne može zanemariti.«¹⁹

Prema I. Sindiku zadaća je historijske geografije »da opiše i objasni neku geografsku oblast u određenoj istorijskoj eposi ili u više njih sukcesivnih«. Njezin su predmet istraživanja »geografska sredina i čovjek kao član neke manje ili veće zajednice u toku istorije«. Nijeće da su geografska sredina, prirodni utjecaji, kao nepromjenjivi faktori, jedino odlučni za formiranje društvenih odnosa. Prema Sindiku u prirodnoj sredini ima faktora koji, istina, djeluju stalno na ljudske zajednice, ali ne izazivaju nagle promjene. To su geografski položaj, reljef, klima. Ipak moguće je da ti činioci izazovu nagle promjene kad se dogode potresi, pomicanje morskih i riječnih obala, velika klimatološka kolebanja, i sl. Tad nastaju migracije, mijenja se tehnologija gradnje kuća, poremećuje se proizvodni život, slabe žetve, poplave, epidemije i sl. Potrebno je istražiti posljedice tih pojava.

Smjer istraživanja historijske geografije okreće se i na drugu stranu. Proučiti borbu ljudske zajednice da se prilagodi prirodnoj sredini i potčini je svojim interesima. »Čovjek je ovdje stvaralački faktor, on daje u izvesnoj meri prirodnoj sredini drugi, kulturni izgled.« U tom smislu historijska geografija ispituje gospodarske i prometne prilike, naselja i ljudske zajednice u njihovom etničkom i društvenom sastavu, promjene koje je izazvao čovječji rad u biljnom i životinjskom svijetu jedne oblasti ili države, toponomastiku, državne i administrativne granice.²⁰

B. Grafenauer priznaje da je bez sumnje zemljopisna okolica jedan od značajnih faktora u povijesnom razvoju, ali upozorava na zasluge ljudskog rada, čovječje aktivnosti da se svladaju prirodne zapreke. Zato su »meje geografskega upliva svakokrat določene predvsem po stopnji gospodarstva, ki ga je človek dosegel, niso pa absolutne«. Za njega historijska geografija rješava pitanja »kako sta vsakokrat na določeni stopnji gospodarstvega razvoja vplivala človek in naroda drug na drugega«. Ona mu ima iste zadaće u prošlosti kao antropogeografija u sadašnjosti. Zadaća je historijske geografije po njemu da istražuje: razvoj pojedinih »prirodnih« pokrajina koje postaju pod utjecajem čovjeka »kulturne« pokrajine (promjene u razdiobi šume i polja, prometnih veza i sl.); — nastanak i razvoj posebnih naselja kao i cjelokupne naseljenosti s obzirom na kolonizaciju i zbog nje nastalim promjenama (etničko stanje, broj stanovništva); — političku i upravnu podjelu zemlje.²¹

V. Rogić, slijedeći suvremenu geografsku znanstvenu metodologiju, usmjeruje se na proučavanje regije »kao jedinike geografski kompleksnog prostora

¹⁹ n. dj. 363. — U posljednje vrijeme o odnosu čovjeka i prirodne sredine, oslanjajući se uglavnom na francusku školu, pisao je R. Samardžić, *Istorija i prirodna sredina*. III program *Radio-Beograd*, proleće, 1971, 470—484.

²⁰ I. Sindik, O zadacima istorijske geografije, *Istoriski časopis* II (1949—1951), 1951, 175—182.

²¹ B. Grafenauer, *Historična geografija*, u »Struktura in tehnika zgodovinske vede«, Ljubljana, 1960, 283—302.

zemljine površine«. ²² Regiju promatra, između ostalog, i na temelju historijsko-geografskog razvoja. Npr. u Velebitskoj primorskoj padini istražuje naseljenost i kolonizacijske valove u prošlosti, broj stanovništva, prati promjene pejzaža, određuje odnos krša i paše, šume i sječe drva, i sl. Na temelju tih datosti određuje vrste zanimanja stanovništva. Metodološki ide od sadašnjeg stanja pa sve dublje u prošlost do prvih poznatih povijesnih izvora. Služi se arhivskom i tiskanom građom, te svjedočanstvima suvremenika. ²³ Uklapa određeni prostor u njegovu povijesnu povezanost s okolicom i daljim gravitacijskim područjima. Istražuje kako se među njima razvijala trgovina, koje su bile vrste robne razmjene, putovi, kakvo je bilo kulturno prožimanje, koji su povijesni razlozi gospodarskog uspona i pada, i sl. ²⁴ Premda nije dao određenu definiciju historijske geografije, iz sadržaja radova vidi se što smatra njezinim predmetom istraživanja: naseljenost, kolonizacija, promjena pejzaža, broj stanovnika, odnos obradive i neobradive zemlje, putovi, gospodarstvo, kultura itd.

Zaokružimo prikaz definicijom koja se nalazi u Enciklopediji leksikografskog zavoda da »geografske uvjete historijskog razvoja proučava historijska geografija«. ²⁵

Iz sumarnog pregleda različitih pogleda izgleda prihvatljiva definicija historijske geografije: proučava prošlost uzajamnih utjecaja i odnosa prirode i čovjeka s promjenama u prostoru uzrokovanim ljudskim radom. Druge definicije, npr. da je ona geografski studij prošlosti, geografija prošlih epoha, ne ističu antropološku dimenziju. Iz toga izvire opasnost da se historijska geografija poistovjeti s poviješću geografije, a to je veoma različito.

Objekt istraživanja je mnogostruk. Ima zajedničkih crta u svih istraživača, ali i posebnih koje su uvjetovane poviješću pojedinih naroda, njihovim geografskim položajem i društvenim uređenjem. Gotovo se svi slažu da je predmet istraživanja historijske geografije: kartografsko određivanje granica u prošlosti (političkih, etničkih, upravnih, jezičnih, crkvenih itd.), naseljavanje i tipovi naselja (seobe, kolonizacije i sl.), demografske promjene, razvoj ruralnih i urbanih sredina, odnos obradivih i neobradivih površina, topono-

²² V. Rogić, Geografski koncept regije. *Geografski glasnik* XXV, 1963, 113.

²³ V. Rogić, Velebitska primorska padina. *Radovi Geografskog instituta Sveučilišta u Zagrebu*, 2, 1958, 80—103. Na isti način obrađuje i druga područja: Krk; Vinodol — suvremena ustaljenost odnosa regionalne znanosti; Rapska otočna skupina; Regionalno-geografski aspekt prostora Paške komune; u *Geografski glasnik* XXIII, XXXI, XXXIII—XXXIV; — Cresko-lošinjski otočni prostor. *Zbornik za narodni život i običaje* 45, 1971, 635—649.

²⁴ V. Rogić, Senj. Prilog poznavanju položaja i regionalne funkcije. *Geografski glasnik* XIV—XV, 47—64.

²⁵ ELZ 2, 1967, 516 — Na postdiplomskom studiju u Zadru (Filozofski fakultet) iz Pomoćnih povijesnih znanosti u nastavni program uključena je i »Historijska geografija s topografijom i toponomastikom«. Sadržaj je kolegija: Osnovni momenti u razvoju povijesne geografije. Naseljavanje i migracija. Trgovački putovi u razdoblju od X do XX stoljeća. Osnove ekonomske i političke geografije. Poznavanje starih karata. Topografija i toponomastika s osobitim obzirom na Hrvatsku i ostale jugoslavenske zemlje. — Na nekim filozofskim fakultetima u SFRJ predaje se kao poseban kolegij na povijesnoj skupini predmeta (npr. u Beogradu). Zbog uske veze između geografije i povijesti pod svojim nazivom predaje se na geografiji, na Prirodno-matematičkom fakultetu u Zagrebu.

mastika, putovi svih vrsta i njihove sudbine, luke, trgovina s vrstama robne razmjene, promet i razvoj prometnih sredstava, smještaj i razvoj izvora energije, vrste proizvodnje, promjene pejzaža. Kod Engleza još pitanje uzgoja ovaca, proizvodnja vune i tkanina, uloga luka. Kod Amerikanaca: stočarstvo, sječa šuma, naseljavanje i s tim formiranje novih naselja s odgovarajućim specifičnostima, tempo industrijalizacije. U sovjetskoj znanosti prednost se daje ekonomskoj historijskoj geografiji s težištem na prikazu proizvodnje i proizvodnih odnosa.

Suglasnost je da treba istraživati posljedice prirodnih katastrofa velikih razmjera: vulkana, poplava, potresa, požara, ciklona, nerodice, suše, studeni, epidemija i sl. koje one izazivaju na promjene života ljudi, zakonodavstvo, tehnologiju, migracije i obrane od tih nedaća.

III

Gotovo svi povjesničari u svoj sadržaj rada makar i nesvjesno unose i uključuju elemente historijske geografije. Ako se izdaju veće monografije iz povijesti, udžbenici, pregledi povijesti i sl., redovito se u njima prilažu povijesne karte. Isto tako tumačenje povijesnih događaja, razvoja društva i čovječanstva uključuje prikazivanje političkih i drugih granica, statističkih usporedba, lokalizaciju glavnih središta i vrsta proizvodnje, analizu proizvodnih odnosa, zapravo stupnja razvoja proizvodnih snaga, trgovačkih i drugih putova, robnog prometa, uvoza-izvoza, uprave, naselja, kolonizaciju itd. Ono što ukratko nazivamo antropogeografijom u prošlosti, otiskom ljudskog rada, žigom njegova napora da savlada prirodu, da je kultivira.²⁶ Iz tog sadržaja za svoje bismo prilike mogli iznijeti nekoliko napomena i zadaća historijske geografije.

Još je aktualna primarna zadaća historijske geografije, ona koju je nametalo starije shvaćanje o njezinoj ulozi: izrada povijesnih karata. Povijest implicite smještena u prostoru i vremenu rekonstruira se i preko povijesnih karata. U ne baš tako daleko vrijeme smatralo se da je potreba za takvim kartama iscrpljena u povlačenju starih granica (političkih, crkvenih, upravnih) i ubikaciji mjesta, planina, rijeka (toponomastici). Danas se zahtijevaju izrade karata i atlasa prema uzrastu, školskim i znanstvenim potrebama i tematici. Povijesni atlas dobiva šire dimenzije. U njemu se ucrtavaju trgovački putovi s naznakom kolanja robe, središtima i vrstama proizvodnje, prirodnih bogatstava, financijskim (bankarskim) centrima, statističkim podacima, grafikonima, poprištima revolucija i buna. To se umeće ili

²⁶ Usp. npr. za srednji vijek B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda II*, Ljubljana 1965, 428 gdje je obrađena prošlost Slovenaca u mnogostrukim profilima materijalne i duhovne kulture, proizvodno-društvenim pojavama i međusobno povezanim odnosima.

preko određenih simbola ili se neposredno upisuje u karte.²⁷ Umetanjem potrebnih slika, crteža, portreta iz prošlog razdoblja koje se kartografski prikazuje plaća se atribut našoj epohi. U njoj naime prevladavaju audiovizuelni momenti nad pisanom riječju. Ima ih koji čak proriču sumrak Gutenbergove galaksije, tj. tiska na račun govora i slike. U novim atlasima ne samo da se pokreti masa, vojski, ratova daju bojama, strelicama, kružnicama, što predodčava dinamiku, nego se prate kretanja osoba, osobito onih koje su odigrale veliku, a neke i presudnu ulogu u povijesti.²⁸

Redovito se u crtanju starih granica i karata upada u kušnju da se prošlost svog naroda prikaže što veličanstvenijom, da se istakne negdašnja prostorna veličina, ili se upada u neke druge nakane. Npr. ako neka država sada drži teritorij zauzet ratom ili stečen mirovnim ugovorom kao pobjednik, tad njezini kartografi uporno dokazuju da je ta granica opravdana, jer je nekoć davno taj teritorij pripadao toj državi. Ili obratno, ako neka država nema granice koje odgovaraju njezinim sadašnjim težnjama, tad će se preko atlasa sugerirati da je to nepravda koju treba ukloniti.

Aktualno je davati gospodarske profile države u različitim prošlim razdobljima. U toj vrsti karata vlada oskudica potrebnih predložaka. Zbog toga se može smatrati, u našim relacijama, pionirskim, krčiteljskim pothvatom izrada gospodarskih karata objavljenih u »Povijesnom atlasu«.²⁹ Taj bi napor trebalo dalje produbljivati i njegovati. Poželjno bi bilo istražiti i dati geografsko-povijesne karte feudalnih domena. Izradom karata, npr. područja koje obuhvaća jedan urbar s oznakama proizvodnje, vrstama podavanja, ubikacijom mjesta i naselja, hidronimima i oronimima, granicama, upotpunila bi se slika naše prošlosti ne samo u feudalno-upravnom, nego i u feudalno-gospodarskom pogledu. Povijesne karte koje se ucrtavaju na predloške na kojima su označeni fizičko-geografski elementi, mnogo pridonose zornosti i lakšem shvaćanju povijesti. Tad se npr. vidi zašto neke granice idu određenim smjerom (vrhovima brda, tokovima rijeka i sl.), gdje su se smjestila polja, šume, bolji prirodni uvjeti za život. Zašto se trasa nekog puta proteže tim smjerom (riječne i prirodne doline, prijevoji i sl.), smjer migracija. Zašto je bilo važno zaposjesti određeni strateški ili prirodni prostor.

Povijest kartografije. Izgleda da je na tom području proučeno gotovo sve što se tiče razvoja svjetske kartografije.³⁰ Zanimaju nas karte

²⁷ Primjer starijeg tipa atlasa S. S r k u l j, *Hrvatska povijest u 19 karata*, Zagreb, 1937. i starija izdanja F. W. P u t z g e r, *Historischer Schulatlas*. Noviju koncepciju izrade povijesnih karata s popisom literature usp. *Povijesni atlas za osnovnu školu*, izd. TLOS-Školska knjiga, Zagreb, 1974.

²⁸ Npr. putovanja sv. Ćirila i Metoda, ruta Marka Pola, Kolumbovih plovidbi, boravak Marxa i Engelsa u Njemačkoj 1848/49, kretanje Lenjina 1917—1918, Vrhovnog štaba u NOB-i i sl.

²⁹ *Povijesni atlas*, izd. TLOS (prije UČILA), Zagreb, 1973. gospodarske karte koje su izradili Lj. Doklešić, Zv. Dugački, F. Gestrin, I. Kampuš, I. Karaman, J. Lučić.

³⁰ Usp. J. Roglič, *Osnove kartografije*. Uvod u geografsko poznavanje karata, Zagreb, 1967, 45—53. — V. G i n t o v t, *Geografska karta*, Beograd, 1959, 31—48. — K. A. S a l i š č e v, *Osnovi nauke o kartografiji*, Beograd, 1951, 10—60. — J. G. L e i t h ä u s e r, *Mapae mundi*, Berlin, 1958. — M. P e t e r c a, i dr., *Kartografija*. Vojnogeografski institut, Beograd, 1974, 754. i drugi.

koje se odnose na naše tlo. Zanimljivi su npr. portulani za naše obalno područje. U njima su označena mjesta koja su bila važna kao luke i zakloni (ali i opasna mjesta) u srednjem vijeku i za srednjovjekovne tipove brodova bilo zbog ukrcaja-iskrcaja robe, svježije pitke vode, skladišta hrane, robe ili zbog pristupačnosti, dovoljnog gaza itd. Izumom parobroda neka su od tih mjesta izgubila takvo značenje i potrebu da brodovi tu pristaju. Jednostavno su nestala ne samo kao luke, nego i kao naselja, pa ih katkad ne možemo ni ubicirati, premda se spominju u srednjovjekovnim izvorima.³¹ Neki put u pomanjkanju povijesnih izvora za određivanje pograničnih područja, jedino na temelju starih karata možemo doznati što se u to doba smatralo čijim upravnim područjem. (Za naše prilike npr. pitanje Međimurja do 1720, ili Rijeke u ranom srednjem vijeku.) Valja se upoznati i s novim tehnikama u radu. To je npr. aerofotogrametrija, tj. upotreba avionskih snimaka za izradu karata i planova. Ona će, kako izgleda, zamijeniti stari triangulacijski postupak radi dobivanja geografske slike prostora, jer se već sada uvelike primjenjuje.³²

Putovi. Smjerovi antičkih putova preko našeg tla uglavnom su poznati i istraženi, premda su i tu mogući manji ispravci. Trase velikog broja srednjovjekovnih cesta i drumova također su poznate. Npr. putove u Sloveniji dobro je označio M. Kos.³³ Kako su se granali putovi od jadranske obale, osobito prema Bosni, Srbiji, Makedoniji prikazao je K. Jireček.³⁴ Putovi u Hrvatskoj i Slavoniji — premda je dio njih, osobito primorskih, obradio Jireček — poznati su iz radova I. Tkalčića.³⁵ To su ipak parcijalni radovi. Kroz hrvatski srednjovjekovni prostor i povijest provlači se tzv. Velika cesta (magna via, via exercitus, via exercitialis, hadut, vojnička cesta) koja je spajala Slavoniju s Hrvatskom i Dalmacijom (Vaška—Virovitica—Varaždin—Varaždinske Toplice—Susjedgrad—Zagreb (druga varijanta: Varaždin—Kalnik—Križevci—Zagreb)—Odra—Topusko—Cetin—Bihać—Lapac—Knin—Split (Za-

³¹ O starih kartama kod nas usp. I. Sindik, Stare karte jugoslovenskih zemalja, I, II, Atlas Geografskog društva 6, 8, 1931, 1932. — M. Vanino, O postanku zemljovida Hrvatske od Stjepana Glavača (1673), *Hrvatski geografski glasnik*, 8—10, 1939, 247—257. — P. Novosel, O Stjepanu Glavaču i njegovoj karti Hrvatske iz 1693. godine, *Geografski glasnik*, XXXV, 1973, 195—205. — M. Marković, O najstarijim geografskim i pomorskim kartama Jadranskog mora, *Pomorski zbornik* 12, 1974, 431—517. — O portulanima: Ž. Muljačić, Naša obala u najstarijim talijanskim portulanima, *Pomorski zbornik* 9, 1971, 131—154.

³² Roglić, n. dj. 57—60.

³³ M. Kos, *Zgodovina Slovencev (od naselitve do petnajstega stoletja)*. Ljubljana, 1955, 240—242.

³⁴ K. Jireček, *Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*. *Zbornik Konstantina Jirečeka* I, 1959, 205—303. — M. Dinić, *Trg Drijeva u srednjem vijeku*. *Godišnjica Nikole Čupića*, XLVII, 1938, 109—147. — D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*. *Naučno društvo BiH*. Djela XVIII, 1961, 158—160. — G. Škrivanić, *Putevi u srednjovjekovnoj Srbiji*, Beograd, 1974, 158. Za stari vijek usp. I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji (Dolabellae systema viarum in provincia romana Dalmatia)*, *Akademijska nauka i umjetnosti BiH*, Djela knj. XLVII, Sarajevo 1974, str. 277.

³⁵ I. Tkalčić, O staroj zagrebačkoj trgovini, *Rad JAZU* 116, 194—196. — J. Matasović, *Knez Lenard kaptoloma zagrebečkoga kramar*. *Narodna starina* 28, 1934, 99—114.

dar). Drugi krak: Kupa—Modruš—Brinje—Vratnik—Senj.³⁶ Kudikamo su bolje poznate ceste u Hrvatskoj koje su se probijale i gradile u novom vijeku. Tzv. »Karolinu« i »Luzijanu« dobro je opisao i gospodarski obrazložio I. Karaman.³⁷ »Jozefina« (Karlovac—Modruš—Vratnik—Senj) poznata je do u detalje.³⁸

Unatoč dobru faktografskom poznavanju cesta u Hrvatskoj, još nedostaje onakav pogled na njih ili na jednu od njih kakav je dao K. Jireček za cestu Beograd—Niš—Sofija—Carigrad (Carski put, Carigradski drum, Stambuldžol, vojnička cesta, via militaris),³⁹ kojoj je Cvijić dodao svoju antropogeografsku dimenziju.⁴⁰ U tom antropogeografskom smislu bilo bi poželjno obraditi ceste u Hrvatskoj, pogotovu »vojničku cestu«, zatim one koje su se probijale iz Rijeke, Senja, Šibenika, Splita, Zadra, Dubrovnika prema unutrašnjosti, zatim Zagreb, Karlovac, Varaždin, Dubrovnik, istarski gradovi kao prometna čvorišta. Zanimljivo bi bilo usporediti trase rimskih cesta, srednjovjekovnih karavanskih i novovjekovnih kolnih putova te željezničkih pruga i suvremenih auto-cesta i magistrala.

S tim u vezi nameće se proučavanje načina i vrste kopnenog prijevoza, njegova organizacija, utovara i istovara robe, skladišta, putnih i trgovačkih stanica i sl. Isto tako istraživanje pomorskog prometa, uloge i značenja pojedinih luka, načina ukrcaja i iskrcaja robe, glavne rute pomorsko-trgovačkih putova, trajanje puta, vrste brodova, tonaža, pogonsko sredstvo i sl. Ukratko razvoj prometa i prometnih sredstava. U oba slučaja valja označiti koja se roba uvozi-izvozi, količina, odakle, kamo, značenje posredničke trgovine i sl.⁴¹

Otvara se potreba daljeg proučavanja starih putopisa. Oni su zanimljivo povijesno vrelo, premda se po svom značenju ubrajaju u drugorazredne izvore. Poznato je da su »Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vijeka« koje je u Radu JAZU objavljivao P. Matković od g. 1879. do 1896. dala potrebnu dopunu poznavanju prilika na našem tlu. Nećemo propustiti npr. »Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530« B. Kuripešića, te »Putopis« Evlija Čelebija u XVII st. ili »Putovanja Save Tekelije« po Rusiji u

³⁶ F. Šišić, Priručnik izvora hrvatske historiografije, Zagreb, 1914, 394—396. — Vj. Klaić, Povijest Hrvata II, dio II, 1901. — Dobar pregled srednjovjekovnih cesta s vlastitim dopunama donosi M. Mirković, Ekonomska historija Jugoslavije, Zagreb, 1962, 73—78. — Usp. još V. Be u Enciklopedija Jugoslavije 2, 1956, sub Ceste, 364—369.

³⁷ I. Karaman, Trgovinska magistrala Sisak—Karlovac—Rijeka i merkantilistička politika bečkog dvora 1749—1767, *Starine JAZU* 53, 1963, 263—312, — isti, Djelatnost trgovinsko-gospodarske komisije hrvatskog kraljevskog vijeća (1769—79), *Hist. zbornik* XVII, 1964, 183—212. — M. Despot, Historijat trgovačkih putova između Rijeke i zaleđa u XVIII i XIX stoljeću, *Rijeka* (zbornik), 1953, 123—132.

³⁸ Stj. Szavitz-Nossan, Ceste Karlovac—Senj od najstarijih vremena do sredine XIX stoljeća, *Senjski zbornik* IV, 1970, 127—167.

³⁹ K. Jireček, Vojna cesta od Beograda za Carigrad, *Zbornik K. Jirečeka* I, 1959, 70—189.

⁴⁰ Cvijić, n. dj. 14—16, i passim.

⁴¹ O tim pitanjima mnogo se pisalo i istraživalo. Da ne nabrajam posebno, usp. radove (izbor): M. Mirković, M. Dinić, M. Frejdenberg, J. Luetić, J. Lučić, T. Raukar, D. Dinić-Knežević, D. Kovačević-Kojić, B. Hrabak, T. Popović, V. Ivančević, J. Tačić, F. Gestrin, S. Vekarić i drugi.

XVIII/XIX st.⁴² ili »Pogled u Bosnu« M. Mažuranića (objavljen 1842), da ne govorimo o prikazu naših krajeva, ljudi i običaja u putopisima križara kroz naše zemlje od XI do XIII st.⁴³ Uz putopise naslanjaju se itinerari. Njih je počeo proučavati F. Šišić, pa bi trebalo nastaviti.⁴⁴

Toponomastika. Toponomastika, kao dio onomastike, jest prema starijem shvaćanju etimološki studij mjesnih imena, toponima. U tom etimološkom smislu istraživanja kod nas je mnogo učinjeno, napisano. Na prvom su mjestu radovi P. Skoka o jadranskom, balkanskom i mediteranskom prostoru.⁴⁵ Dao je vrijedan znanstveni pregled svjetskih razmjera u kojem je označio što obuhvaća studij toponomastike, koji se problemi susreću, koja se načela primjenjuju u njihovu razrješavanju. Pri tom je obuhvatio toponime čitave Evrope.⁴⁶ On se kreće najviše u etimološkom krugu istraživanja toponima.⁴⁷

Suvremeni pogled na toponomastiku, osim proučavanja etimologije, usmjeruje se i na semantiku, tj. proučavanje značenja riječi. Dok etimologija toponima upućuje više-manje na etničke slojeve, etničku klasifikaciju, u semantici pak dolazi više do izražaja odnos proučavanja toponima prema prirodnim svojstvima regije i čovječjoj djelatnosti. Toponimi koji su nastali prema prirodnim svojstvima proučavaju se s obzirom na zemljopisne termine (nomina topographica), oblik, položaj i izgled tla, na površinska svojstva i svojstva tla,

⁴² Usp. tekst J. Matasović, u *Starine JAZU* 45, 1955, 7—90.

⁴³ O značenju putopisa (novija literatura): Ž. Muljačić, Putopisi kao izvor za proučavanje našeg pomorstva, *Zadarska revija* XI, 1962, 415—420. — B. Hrabak, Putnici iz hrišćanske Evrope o privrednim prilikama slovenskih zemalja na Balkanu pod Turcima u XVI veku. P. o. *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini* VI, 1960, 1—45.

⁴⁴ Šišić, n. dj. 396.

⁴⁵ P. Skok, Dolazak Slovena na Jadran, Split, 1934, 276, — isti, Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima I, II, 1950, i drugi njegovi posebni radovi iz naše toponomastike.

⁴⁶ Toponomastica, u *Enciclopedia italiana*, XXIV, 1937, 7—10.

⁴⁷ Usp. još npr. J. J. Egli, *Nomina geographica*. Leipzig, 1893. — Za naše prilike: K. Jireček, *Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer*, Wien, 1897. — F. Miklosich, *Die Bildung der schlawischen Personen- und Ortsnamen*. Heidelberg, 1927. — F. Görner, *Die Bildung der Ethnika von Ortsnamen in serbokroatischen Sprachraum*, Berlin, 1963, i dr. — Dobru uputu u studij toponomastike daje Vl. Šmilauer, *Úvod do toponomastiky*, Praha, 1963. — Od radova za pojedina područja: V. Ekl, *Historijska toponomastika grada Rijeke i distrikta*, *Starine JAZU* 49, 50. — J. Lučić, *Historijska topografija dubrovačke Astoreje*, *Anali JAZU* VIII—IX, 1962, 257—299. Literatura o ovim problemima je golema. Usp. V. Putanec — P. Šimunić, *Onomastička bibliografija*. Retrospektivna bibliografija hrvatsko-srpske onomastike do god. 1965. (Rukopis).

O topografiji usp. još radove: Lj. Dobronić, *Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emerika iz g. 1201*, *Rad JAZU* 283; — ista, *Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkog kaptola prema izvorima XIII i XIV st. Rad JAZU* 286. — S. Antoljak, »Paturgoz« ili »Patur Gozdia«. Jedna povijesna topografsko-toponomastička zagonetka ili ne? Zadar, 1971. — S. Gunjača, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*. I, II, III, Zagreb, 1973, 1975.

na nazive biljaka i životinja. Toponimi koji označuju čovjekovu djelatnost odražavaju sociološke, gospodarske i vjerske prilike u prošlim stoljećima.⁴⁸

Uz toponomastiku veže se istraživanje kolonizacije i seoba. U rješavanju problema kolonizacije srednjeg i novog vijeka dosta se uradilo u slovenskoj historiografiji.⁴⁹ Naša povijest daje dosta materijala proučavanju seoba (rani srednji vijek, tursko, austrijsko razdoblje, prilike nakon I i II svjetskog rata i sl.). Na to proučavanje priklanja se rad na istraživanju pojave i razvoja sela, zaselaka, gradova, ono što se danas općenito naziva ruralna i urbana problematika.⁵⁰

Razvoj sredstava za proizvodnju i s tim u vezi razvoj proizvodnih odnosa. O tome se dosta zna iz novijeg razdoblja, razdoblja kapitalizma. U posljednje vrijeme potanko je istražen razvoj poljoprivrednog oruđa za rad u srednjem vijeku.⁵¹

Ekonomska geografija kao i politička geografija imaju na Ekonomskom fakultetu odnosno na Fakultetu političkih nauka posebni kolegij. Zato iz tog područja ima dobrih priručnika i pregleda. Ekonomska geografija proučava razmještaj proizvodnje u pojedinim zemljama i rajonima.⁵² Politička geografija »ispituje utjecaj prostornih i uopće geografskih faktora u životu države«.⁵³

⁴⁸ O semantičkoj klasifikaciji i njenoj primjeni u tumačenju toponima usp. veoma dobru i instruktivnu knjigu P. Šimunović, *Toponimija otoka Brača, Supetar*, 1972, 318, — isti: Današnje stanje proučavanja jugoslavenske toponomastike. *Godišnjak IV*. Centar za balkanološka ispitivanja 2, Sarajevo, 1966, 193—204. — O novijim strujanjima u toponomastici Ž. Muljačić, *Toponomastičke dileme*, ib. VII, knj. 5, 1970, 133—140. Za bibliografiju i praćenje toponomastičkih istraživanja, usp. časopis *Onomastica jugoslavica* 1, 2, 3—4, 1969—1974.

⁴⁹ M. Kos, *Stanje in naloge slovenske kolonizacijske zgodovine. Časopis za zgodovino in narodopisje*, XXXV, 1—2, 1940, 26—32. — P. Blaznik, *O metodah proučavanja kolonizacijske zgodovine*, ib. 33—39. — Novije rezultate i metode usp. P. Blaznik, B. Grafenauer, M. Kos, F. Zwitter, »Kolonizacija in populacija« u *Zgodovina agrarnih panog*. Ljubljana, 1970, 29—127. — O migracijama usp. D. Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju migracija našeg stanovništva u Italiju tokom XIII i XIV veka. Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, XVI -1 1973, 39—62.

⁵⁰ O tim pitanjima usp. npr. za stari vijek radove M. Suić, *Prolegomena urbanizmu antičke Liburnije. Radovi Filozofskog fakulteta Zadar*, 1963, 82—94; — isti, *Ostaci limitacije naših primorskih gradova u srednjem vijeku. Starohrvatska prosvjeta* 1956, 7—10. — Za srednji vijek M. Prelog, *Poreč, grad i spomenici*. Beograd, 1957, 200; — isti, *Prostor i vrijeme*. Zagreb, 1973, 120. — Općenito B. Grafenauer, *Pitanje odnosa grada i sela u istoriji naroda Jugoslavije. JIČ* 1—2, 1973, 5—22.

⁵¹ Za Sloveniju usp. B. Grafenauer, *Poljedelsko orodje*, u »Zgodovina agrarnih panog«, 201—218, a za ostale grane gospodarstva n. dj. 219—520. — Za Srbiju M. Blagojević, *Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji*. Beograd, 1973, 19—75. — O proizvodnim odnosima usp. radove (izbor): M. Barada, O. Mandić, B. Grafenauer, J. Adamček, T. Raukar, J. Lučić i drugi.

⁵² J. Medarić, *Uvod u ekonomsku geografiju*. Zagreb, 1963, 6. — VI. Blašković—M. Hubeny, *Elementi opće ekonomske geografije*, Zagreb, 1960, 149. — VI. Blašković, *Ekonomska geografija Jugoslavije*, Zagreb, 319.

⁵³ R. Pavić, *Politička geografija — razvoj i suvremeno značenje*. Politička misao 3, 1963, 158. Usp. i njegove knjige: *Osnove opće i regionalne političke geografije, geopolitike i geostrategije*, I—II, Zagreb, 1973, — *Regionalna politička geografija i geopolitika Evrope*, I dio, Zagreb, 1974.

Posebno polje, u nas prilično zanemareno, jest istraživanje posljedica prirodnih katastrofa većih razmjera i epidemija na život čovjeka i društva.⁵⁴ O tome je nekoliko konkretnih primjera i uputa dao I. Sindik.⁵⁵ Svjedoci smo potresa u Skoplju, Makarskom primorju, Banjoj Luci i sl., poplava u Zagrebu, Baranji, Posavlju itd., valova gripe, promjena u radnim i životnim navikama koje je izazvala npr. redukcija struje g. 1973. zbog suše u Hrvatskoj. Možemo predočiti što je to značilo u prošlosti kad je čovjek bio nemoćniji pred prirodom.

Historijska geografija je dakle disciplina s bogatim sadržajem istraživanja. Budući da zasijeca u gotovo svu materijalnu, a dijelom i duhovnu djelatnost čovjeka u njegovu odnosu na prirodu, potrebna je suradnja više stručnjaka različitih znanstvenih preokupacija. Historijska geografija upućuje povjesničara da usmjeruje pažnju na temeljne probleme borbe ljudskog roda na opstanak i napredak: gdje se smjestio, kako je gradio naselja i od čega, probijao putove, što i kojim sredstvima proizvodio, stvarao viškove i zamjenjivao ih, usavršavao prometna sredstva, mijenjao prirodu, organizirao društveni i politički život, itd.⁵⁶ Ona, stoga, zaslužuje više pažnje u naporima naše, posebno hrvatske, historiografije.

⁵⁴ Nešto bolje je poznat utjecaj »crne smrti« kuge 1348. na prilike u Dubrovniku, usp. D. Dinić, Uticaj kuge od 1348. na privredu Dubrovnika, *Godišnjak Filozofskog fakulteta Novi Sad*, V, 1960, 11—33.

⁵⁵ Sindik, O zadacima istorijske geografije, 178—182.

⁵⁶ Zgodno je napisao J. Brunhes: »L'homme entre en rapport avec le cadre naturel par les faits de travail, par la maison qu'il construit, par la route qu'il parcourt, par le champ qu'il cultive, par la carrière qu'il creuse etc. . . . C'est, en effet, l'intermédiaire du travail et des conséquences directes de ce travail, qui établit la vraie connexion entre la géographie et l'histoire« — citat prema Darby, n. dj. VIII.

Zusammenfassung

EIN BEITRAG ZUR FRAGE DER HISTORISCHEN GEOGRAPHIE

Der Verfasser erwägt mehrere Vorschläge zur Aufgabe der historischen Geographie. Als geschichtliche Hilfslehre umfasst die historische Geographie jene Arbeiten, die sich auf Vorbereiten und Publizieren von historischen Karten beziehen, ferner von Atlanten gemäss den schulischen und wissenschaftlichen Bedürfnissen, sowie von Karten mit verschiedenartiger Fachproblematik, abhängig von den Problemen, die man lösen will und die Gegenstand des historischen Studiums sind. In diesen Atlanten erscheinen Karten der politischen Entwicklung und der politischen Situation während der vergangenen Epochen in Ländern, auf Kontinenten und der ganzen Welt, Darstellungen des Handels, Stufen der ökonomischen Entwicklung, Entdeckungen von Gebieten, Bewegungen ethnischer Massen u.ä.m.

Die historische Geographie umfasst ausserdem auch das Studieren der Geschichte der Kartographie, der alten Wegrichtungen und ihrer nicht nur handelsmässigen, sondern auch anthropographischen Bedeutung; die Entwicklung des Verkehrs, der Häfen, der Land- und Wasserverkehrsmittel; die Erforschung alter Reisebeschreibungen und Itinerarien; zu ihr gehört auch die Toponomastik in etymologischem und semantischem Profil; Kolonisierungen und Migrationen; rurale und urbane Problematik; die Entwicklung der Produktionsmittel und der Produktionsbeziehungen; Wirtschafts- und politische Geographie; die Folgeerscheinungen von Naturkatastrophen grösseren Ausmasses und von Epidemien auf das Leben der Menschen und der Gesellschaft.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

ŠIDAKOV ZBORNIK

*U povodu 75. godišnjice života
prof. dra Jaroslava Šidaka
i 30. godišnjice njegova uređivanja
»HISTORIJSKOG ZBORNIKA«.*

Redakcijski odbor

MIRJANA GROSS

IVAN KAMPUŠ

BOGDAN KRIZMAN

JOSIP LUČIĆ

HRVOJE MATKOVIĆ

BERNARD STULLI

Glavni i odgovorni urednik

MIRJANA GROSS

IZDAJE
SAVEZ POVIJESNIH DRUŠTAVA HRVATSKE

